

ОБ'ЄКТИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Цільмак О. М.

У процесі досудового розслідування використовується такий загальнонауковий метод криміналістики, як спостереження. Об'єктами спостереження виступають предмети, документи, сліди злочину й злочинця, копії слідів, люди, події, явища, ситуації тощо. Класифікація суб'єктів і об'єктів криміналістичного спостереження відповідно до нормативно-правових актів України та слідчої (розшукової) практики сприятиме підвищенню психолого-правової обізнаності майбутніх фахівців ОВС, а також розвитку теорії української криміналістики.

Великий внесок у дослідження методів криміналістики внесли такі відомі вчені, як: Р.С. Белкін, О.М. Васильєв, А.І. Вінберг, В.П. Колмаков, І.М. Лузгін, С.П. Мітрічев, А.А. Ейсман та ін. У їхніх працях робилися спроби класифікації досліджуваних об'єктів. Так, на думку Р.С. Белкіна, об'єктами спостереження в криміналістичному науковому дослідженні виступають: речові докази (сліди злочину й злочинця, предмети, документи, копії слідів, їх ознаки, властивості та стани); люди, їх зовнішні ознаки, як статичні, так і динамічні, зовнішні прояви їх емоційного стану, характеру, темпераменту та ін.; дії людей, також і такі, які утворюють способи вчинення й приховування злочинів; явища й події (процес слідоутворення, експериментально викликані явища та їх результати тощо).

Слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку української криміналістики вченими не здійснено детальної класифікації об'єктів криміналістичного спостереження на стадії досудового розслідування відповідно до нормативно-правових актів України та слідчої (розшукової) практики. Це й буде метою та завданнями нашої статті.

На нашу думку, криміналістичне спостереження - це спосіб збору й реєстрації криміналістичної інформації шляхом цілеспрямованого сприйняття об'єкта, для отримання доказів, які самостійно або в сукупності з іншими доказами можуть мати суттєве кримінально-правове значення. Криміналістичне спостереження спрямоване на відшукування та встановлення в об'єкті спостереження суттєвих деталей, сторін, характеристик (ознак, особливостей, властивостей, якостей), процесів, їх сутності, сенсу й специфічних змін.

Суб'єктами криміналістичного спостереження під час досудового розслідування є:

- а) слідчий;
- б) криміналіст;
- в) уповноважені оперативні підрозділи органів внутрішніх справ, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, органів Державної пенітенціарної служби України, органів Державної прикордонної служби України, органів Державної митної служби України [1] (за дорученням слідчого для проведення негласних слідчих (розшукових) дій);
- г) інші особи (за рішенням слідчого чи прокурора для проведення негласних слідчих (розшукових) дій [1]).

Відповідно до Кримінального процесуального кодексу України [1] (далі - КПК) та слідчої (розшукової) практики об'єктами криміналістичного спостереження можуть бути: а) особа; б) місце; в) річ; г) труп; д) тварина; е) явище.

Тактика криміналістичного спостереження в слідчій (розшуковій) практиці різноманітна, її зміст і алгоритм залежать від об'єктів, мети, завдань, умов, часу, засобів та інших факторів. Криміналістичне спостереження може проводитись суб'єктами під час гласних і негласних слідчих (розшукових) дій, шляхом безпосереднього візуального спостереження та з використанням відеозапису, фотографування, спеціальних технічних засобів.

Отже, криміналістичне спостереження за особою може проводитись:

1) під час негласних слідчих (розшукових) дій - якщо особи "...мають намір або підозрюються в намірі скоїти тяжкий або особливо тяжкий злочин..." [1] (ст. 246, 248-250, 269, 271 КПК);

2) під час гласних слідчих (розшукових) дій - допиту (ст. 224, 226, 232 КПК), пред'явлення для впізнання (ст. 228, 229, 230 КПК), обшуку (ст. 234 КПК), огляду (ст. 237 КПК), слідчого експерименту (ст. 240 КПК). Під час проведення слідчих (розшукових) дій слідчі повинні спостерігати за такими категоріями осіб, як: сторони кримінального провадження з боку захисту (п. 19, ст. 3 КПК); потерпілий, його представник і законний представник (п. 26, ст. 3 КПК); близькі родичі й члени сім'ї (п. 1., ст. 3 КПК) підозрюваний; малолітня особа (п. 11, ст. 3 КПК); неповнолітня особа (п. 12, ст. 3 КПК).

Тактико-психологічними особливостями криміналістичного спостереження за особою (гласного або негласного) є те, що, по-перше, суб'єкт повинен побачити характерні й малопомітні, на перший погляд, малоістотні особливості особи; диференціювати ті властивості, особливості, ознаки й деталі, через які можна пізнати її та спрогнозувати її подальшу поведінку. Звідси суб'єкт, який здійснює спостереження, повинен уміти: проникати у внутрішній світ осіб, відчувати й розуміти їх психічні стани; розуміти їхні почуття, переживання, спонування, мотиви й цілі, розпізнати психічні їх властивості, вгадувати "психологічний підтекст" кожної дії та вчинку; визначати характерологічні особливості й поведінкові прояви осіб; адекватно інтерпретувати злочинну поведінку; ідентифікувати себе з образом злочинця (поставити себе на його місце, відчувати те, що він відчував, прослідкувати хід його думок, визначити його тактику та стратегію - тобто спробувати "мислити як злочинці"; зрозуміти мотиви поведінки, оцінити ступінь достовірності інформації, яка повідомляється; спрогнозувати подальші дії злочинця та ін.

По-друге, важливе кримінально-правове значення має спостереження за психічними процесами, станами й властивостями підозрюваного, свідка або потерпілого. Отже, суб'єктові необхідно звертати увагу на такі психічні особливості особи:

- 1) психічні процеси:
 - а) емоційні (її ставлення до предметів або явищ у формі безпосереднього переживання приємного або неприємного);
 - б) пізнавальні (відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення, уява, увага, уявлення, мовлення);
 - в) мотиваційні (потяги, потреби, мотиви);
 - г) вольові (форми регуляції поведінки);
- 2) психічні стани:

а) емоційні (стрес, афект, фрустрація, настрій, горе, депресія, агресія);

б) пізнавальні (ініціативність, зацікавленість, допитливість);

в) мотиваційні (бажання, прагнення, пристрасті);

г) вольові (наполегливість, цілеспрямованість, рішучість);

3) психічні властивості:

а) темперамент (виділяти властивості темпераменту: пластичність - ригідність; стійкість - нестійкість; екстраверсія - інтроверсія, активність - пасивність, чутливість, реактивність тощо);

б) здібності (природні та кримінальні);

в) характер (виділяти сторони, властивості, ознаки, якості та рису характеру);

г) спрямованість (виділяти інтереси, ціннісні орієнтації, життєдіяльні установки, рівень домагань, перспективи й цілі особи).

Загострення, посилення, послаблення або перекручення зазначених психічних процесів, станів і властивостей в особи може свідчити про:

1) акцентуацію характеру або темпераменту;

2) психічну хворобу;

3) недоліки в її вихованні й навчанні;

4) її кримінальний досвід;

5) її кримінальні звички;

6) зловживання нею алкогольними або наркотичними, або психотропними речовинами.

Тому слідчому необхідно бути пильним і уважним під час проведення слідчих (розшукових) дій, у разі виникнення сумнівів щодо психічного здоров'я особи він повинен звернутися за консультацією до експерта-психіатра та в разі необхідності направити особу на судово-психіатричну експертизу, у разі наркотичного або алкогольного сп'яніння особи - на судово-наркологічну експертизу.

Отже, криміналістичне спостереження за особою проводиться з метою визначення її:

1) зовнішніх ознак:

а) статичних (зовнішності, будови тіла, відбитків пальців, слідоутворення тощо);

б) динамічних (ходи, дій, вчинків, емоційної й поведінкової реакції, стратегій поведінки);

2) психічного стану (симптомів і синдромів психічних захворювань);

3) психічних явищ (психічних процесів, психічних станів і психічних властивостей);

4) злочинних явищ (проступків, злочинних намірів, злочинних дій, способів вчинення злочину, способів приховування злочину);

5) світогляду (установок, переконань і ідеалів), тобто її світорозуміння, світосприйняття та світовідчуття;

6) кримінального досвіду;

7) кримінальних звичок і нахилів;

8) ступеня її небезпечності (щодо інших і до себе) тощо.

Криміналістичне спостереження за місцем проводиться як:

1) негласна слідча (розшукова) дія (ст. 246, 248, 249, 267, 269, 270 КПК), шляхом:

а) обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267 КПК) шляхом таємного проникнення в них, у тому числі з використанням технічних засобів, з метою:

виявлення й фіксації слідів вчинення тяжкого або

особливо тяжкого злочину, речей і документів, що мають значення для їх досудового розслідування;

виготовлення копій чи зразків зазначених речей і документів;

виявлення та вилучення зразків для дослідження під час досудового розслідування тяжкого або особливо тяжкого злочину;

виявлення осіб, які розшукуються;

встановлення технічних засобів аудіо-, відеоконтролю особи [1];

б) аудіо-, відеоконтролю місця (ст. 270 КПК) з метою прихованої фіксації відомостей за допомогою аудіо-, відеозапису всередині публічно доступних місць, без відома їх власника, володільця або присутніх у цьому місці осіб, за наявності відомостей про те, що розмови й поведінка осіб у цьому місці, а також інші події, що там відбуваються, можуть містити інформацію, яка має значення для кримінального провадження [1];

2) гласна слідча (розшукова) дія, шляхом:

а) огляду місцевості, приміщення, житла чи іншого володіння особи (ст. 237 КПК) з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення [1];

б) обшуку житла чи іншого володіння особи або частини житла чи іншого володіння особи, які мають бути піддані обшуку (ст. 234-236), з метою виявлення й фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукування знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здобуте в результаті його вчинення, а також встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб [1].

Криміналістичне спостереження за річчю (тобто предметом матеріального середовища) проводиться як:

1) негласна слідча (розшукова) дія (ст. 248, 251, 269 КПК) шляхом негласного візуального спостереження;

2) гласна слідча (розшукова) дія - під час допиту, обшуку, огляду місця події, слідчого експерименту шляхом пред'явлення речі для впізнання.

Криміналістичне спостереження за річчю проводиться з метою:

встановлення її місця знаходження;

встановлення її кримінально-правового значення (пошук слідів злочину, річ як доказ);

встановлення її ступеня небезпеки;

затримання злочинців на місці скоєння злочину;

забезпечення безпеки для себе та інших тощо.

Криміналістичне спостереження за трупом проводиться на підставі ст. 223, 228, 230, 231, 238, 239 КПК шляхом його огляду, пред'явлення для впізнання та під час ексгумації.

Огляд трупа може здійснюватися одночасно з оглядом місця події, житла чи іншого володіння особи. Після огляду труп підлягає обов'язковому направленню для проведення судово-медичної експертизи для встановлення причини смерті [1, 238].

У слідчій (розшуковій) практиці траплялися випадки, коли саме поведінка тварин допомагала розкривати складні й запутані злочини. Занепокоєння домашніх тварин, їх прагнення до якогось об'єкта може допомогти знайти захований труп, наркотики, людину, яка переховується. Іноді злочинці можуть використовувати тварин також для скоєння злочину. Тому об'єктом криміналістичного спостереження повинна бути й тварина. Отже, криміналістичне спостереження за твариною може проводитися з метою пошуку слідів злочинця, знахо-

дження речових доказів, (спостереження за службовою собакою); схованки людини, місця поховання трупу (спостереження за домашньою твариною) тощо.

До об'єктів криміналістичного спостереження слід також віднести явище. Явище - це те, що відбувається, трапляється, має місце в навколишній дійсності; подія, факт. Явище відображає зовнішні властивості, процеси, зв'язки того, що спостерігається. Різновидами явищ є: соціальні, правові, природні, біологічні, фізичні, хімічні, аномальні та ін.. Розглянемо їх у контексті професійної діяльності слідчого.

Соціальні явища - це будь-який соціальний вияв у його багатомірному прояві. Соціальні процеси - це певна динаміка соціальних змін, що виявляється всередині групи, колективу, натовпу тощо. Соціальні явища можуть носити різний характер - негативний, позитивний або біполярний (тобто які одночасно мають як позитивні, так і негативні наслідки). Негативними соціальними явищами є: злочин, правопорушення, алкоголізм, проституція, наркоманія, бідність, криза, соціальна напруга та ін.; позитивними - правопорядок, законність, соціалізація та ін.; біполярними - ідеологія, субкультура, міграція, локальна інформатизація, етноцентризм, конфлікт та ін.

Отже, злочин - це негативне соціальне явище, яке може бути таким, що готується, що відбувається, або таким, що вже відбулося. Криміналістичне спостереження може проводитись на всіх етапах злочинного явища, однак, його процес проведення також має своєрідні тактико-психологічні особливості щодо способів, прийомів і форм проведення.

Так, наприклад, якщо в слідчого є інформація про те, що готується вчинення або вчиняється тяжкий чи особливо тяжкий злочин, то на підставі ст. 271 КПК здійснюється контроль за вчиненням злочину. Під час підготовки й проведення заходів контролю за вчиненням злочину, а також безпосередньо під час контрольованої поставки, контрольованої й оперативної закупки, спеціального слідчого експерименту, імітування обстановки злочину, - слідчим, або, за його дорученням, оперативними підрозділами здійснюється негласне криміналістичне спостереження за особами, які мають намір скоїти злочин, і за процесом скоєння злочину або за наміром скоїти його.

Правові явища - це способи буття правових норм. Різновиди правових явищ: правовідносини, правосвідомість, джерела або носії інформації про право. Визначення рівня правосвідомості особи для встановлення її причетності до правопорушення або злочину відбувається шляхом криміналістичного спостереження слідчого за її індивідуально-психологічними особливостями та поведінковими проявами. Також, за згодою особи, можна отримати інформацію щодо достовірності її показань за допомогою поліграфічного дослідження.

Природні явища - це перетворення в природі, що зумовлені загальними причинами. Різновиди природних явищ: стихійні (землетрус, виверження вулкану, зсуви ґрунту, обвали тощо), оптичні (міраж), атмосферні (дощ, мороз, гроза, вихор тощо), світлові (блискавка, світлові стовпи тощо) та ін. Як відомо, деякі злочинці використовують природні катаклізми для приховування слідів тяжкого злочину. Тому для встановлення, наприклад, причин смерті, слідчі обов'язково направляють трупи на судово-медичну експертизу.

Біологічні явища - це ті, які відбуваються в живій природі (у рослин, комах, тварин). Спостерігаючи за біологічними явищами на місці скоєння злочину, слід-

чий може призначити такі види судово-біологічних експертиз: ботанічна, зоологічна, мікробіологічна, ентомологічна, іхтіологічна, орнітологічна, запахових слідів (одорологічна). Так, наприклад, за частками ботанічного походження можна встановити факт присутності суб'єкта на місці події, констатувати контактну взаємодію предметів одягу підозрюваного й потерпілого, ідентифікувати локальну ділянку місцевості при комплексному дослідженні ґрунту, визначити по сліду об'єкт, який був виготовлений з деревини й т.д.

Хімічні явища - це такі, при яких відбувається зміна хімічного складу вихідних речовин. Хімічні явища називаються хімічними перетвореннями, або хімічними реакціями. При хімічних реакціях вихідні речовини перетворюються в інші речовини, які виявляють інші властивості. Хімічні реакції можуть супроводжуватись зовнішніми ефектами. До таких зовнішніх ефектів належать: виділення теплоти (іноді світла), зміна забарвлення, поява запаху, утворення осаду, виділення газу.

Для дослідження хімічного складу речових доказів (матеріалів, виробів і речовин) слідчий направляє їх на криміналістичну вибухотехнічну експертизу або експертизу матеріалів, речовин і виробів (лакофарбових матеріалів; покриттів; полімерних матеріалів; волокнистих матеріалів; нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів; скла, кераміки; наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів; спиртвмісних сумішей; ґрунтів; металів і сплавів; наявності шкідливих речовин у навколишньому середовищі; речовин хімічних виробництв і спеціальних хімічних речовин; харчових продуктів; сильнодіючих та отруйних речовин [2]).

Фізичні явища - це такі, при яких перетворюються речовини, однак, унаслідок яких не утворюються нові сполуки. До фізичних явищ належать: зміна агрегатного стану речовини (плавлення, кипіння, кристалізація), зміна форми, утворення звуку (при вибуху), зміна кольору речовини, виділення теплоти, поява світла. Тобто різновиди фізичних явищ: механічні, звукові, теплові, електричні, магнітні, світлові.

Механічні явища - пов'язані з переміщенням тіл одне щодо іншого в просторі. Характеристиками механічного руху є шлях, час і швидкість. Спостерігаючи під час огляду місця події, слідчий встановлює, наприклад, чорну смугу на дорозі, що утворилася під час гальмування автомобіля, слід злочинця, слід від лиж на снігу тощо. За характером механічних пошкоджень автомобіля або довжини тормозного шляху можна встановити швидкість, з якою рухався автомобіль, за глибиною й довжиною залишеного сліду - вагу особи, її швидкість пересування та інколи професію. Досліджуючи механічні явища, слідчий може призначити такі судові експертизи: трасологічну (за відбитками зовнішньої поверхні взуття, одягу, транспортних засобів, знарядь злочину, встановлення цілого за окремими частинами тощо), інженерно-технічну експертизу (інженерно-транспортну (автотехнічну, транспортно-трасологічну, залізнично-транспортну); дорожньо-технічну...) [2] тощо.

З метою більш повного задоволення потреб слідчої та судової практики експертними установами організовується проведення інших видів експертизи (крім судово-медичної та судово-психіатричної) [2].

Аномальні явища - це події фізичного світу, які не вміщаються в кордони природничо-наукових уявлень, тобто їх неможливо пояснити в рамках сучасних наукових понять. Різновиди: кульові блискавки, полтергейст,

телекінез, телепатія, ясновидіння, передбачливість, чаклунство, біолокація, самозаймання та інші.

Зустрічаючись на практиці з подібними явищами, слідчий повинен розуміти, що це:

- 1) справжній факт аномального явища;
- 2) факт приховування слідів злочину;
- 3) виверти злочинців,

4) демонстрація здібностей до телепатії, ясновидіння, передбачливості, чаклунства шахраїв чи психічно хворих осіб.

Отже, процес криміналістичного спостереження за об'єктами є досить складним, відповідальним, сумлінним і копітким, він має правові підстави, алгоритм, різні прийоми, засоби, форми та тактико-психологічні особливості проведення.

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. [Електронний ресурс]: закон України від: 13.04.2012

№ 4651-VI із змін., внес. згідно із Законами України та Рішеннями Конституційного Суду: за станом на 15.08.2012, підстава 5076-17 - Електрон. дан. (1 файл). - Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>. - Назва з екрану.

2. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень [Електронний ресурс]: Наказ Міністерства юстиції України 08.01.1998 № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України 26.12.2012 № 1950/5) Електрон. дан. (1 файл). - Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>. - Назва з екрану.

Цільмак О.М.

*доктор юридичних наук, доцент,
професор ОДУВС*

Надійшла до редакції: 08.03.2013

УДК 343.985

ЩОДО ЕТИЧНОЇ СКЛАДОВОЇ ЗАЛУЧЕННЯ ГРОМАДЯН ДО НЕГЛАСНОГО ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ ОПЕРАТИВНО- РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Демченко О. М.

Морально-етичний чинник завжди був одним з найбільш важливих для забезпечення функціонування міліції, робота якої традиційно будувалася з урахуванням виховання в працівниках гіпертрофованих уявлень про обов'язок, соціальну справедливість та ін. Сьогодні особливої актуальності набули морально-етичні аспекти здійснення оперативно-розшукової діяльності, у тому числі використання допомоги громадян, які залучаються до виконання завдань ОРД. Професійна етика розглядається як прикладний аспект етичної науки. Питання моральних проявів залежно від особливостей предметної діяльності людей в останні роки починають активно розроблятися в науці про мораль у вигляді спеціальних етичних теорій. Юридична етика є спеціальною етичною теорією, що аналізує дію принципів і норм моралі в межах діяльності юристів. В її структурі досліджується міліцейська етика. Основні засади професійної етики працівників міліції є узагальненням моральних стандартів поведінки, що базуються на визнаних загальнолюдських моральних цінностях і основних принципах професійної діяльності міліції, які конкретизуються кодексами етики, правилами поведінки та дисциплінарним статутом і морально зобов'язують усіх дотримуватися їх при здійсненні своєї професійної діяльності. Міліцейська етика містить у собі риси військової, а також виявляє свою своєрідність у негласному характеру діяльності працівників оперативних підрозділів.

Специфіка здійснення оперативно-розшукової діяльності викликає необхідність дослідження її моральних аспектів. Вона регламентована законами, підзаконними та відомчими нормативними актами [1; 2; 3; 4; 5]. Але нормативно-правових норм щодо регуляції поведінки співробітників оперативних підрозділів (як і для всіх громадян) виявляється недостатньо. Соціальні функції правових норм обмежені, тому що в суспільстві існують відносини, пов'язані з неповторністю прояву поведінки особистості, та й зростаюча динаміка громадського життя веде до швидкого росту й зміни характеру потреб. Тут

нерідко вступають у сферу регуляції моральні норми, що в порівнянні з правовими більш універсальні у своїх суспільних функціях, нерідко в професійних групах вони мають назву "неписаних законів". У сучасних умовах одним з перспективних напрямів рішення моральних аспектів має бути підвищення рівня етичного змісту оперативно-розшукової діяльності, насамперед за рахунок посилення етичних світоглядних якостей працівників оперативних підрозділів. Специфіка ОРД визначає необхідність з'єднання тактичної гнучкості й жорсткої принциповості у виборі ефективних засобів. Це іноді може привести до формування помилкових уявлень, і є чинником, що сприяє професійній деформації співробітника [12, 102]. Наприклад, існують випадки, коли працівники оперативних підрозділів при здійсненні ОРД вважають за краще не використовувати можливості, надані веденням негласної роботи, через сумнівну моральну обґрунтованість цієї діяльності. Учені приходять до висновку про недосконалість (точніше - про відсутність) морально-етичних основ негласної діяльності як системи ефективних, унікальних заходів боротьби зі злочинністю, заснованих на використанні конфіденційного сприяння громадян. За їх твердженням, ще в більшому ступені проблема допустимості негласної роботи загострюється в умовах організації роботи з особами, які залучаються до виконання завдань ОРД. Морально-оцінний чинник знижує ефективність діяльності оперативного працівника через формальну несумісність, з одного боку, ідеалів боротьби зі злочинністю, а з іншого - конфіденційної співпраці з особами, які є представниками злочинного середовища. Ця ситуація також регламентована нормативно-правовими актами [3; 4; 5]. Вихід з неї переважно залежить від того, наскільки вагомі відповідні етико-світоглядні уявлення й етичні ціннісні орієнтації працівника міліції.

Слід погодитися з висновками учених про необхідність розробки організаційно-методичних і змістовних основ етично-виховного процесу у сфері негласної ді-